

НА ТЕМЕЉИМА НАРОДНИХ ГОВОРА

Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић
поводом одласка у пензију

Ниш
2020

НА ТЕМЕЉИМА НАРОДНИХ ГОВОРА
Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић
поводом одласка у пензију

Издавач
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Уредници
Доц. др Татјана Трајковић
Проф. др Надежда Јовић

Секретар
Доц. др Александра Јанић

Рецензенти
Проф. др Гордана Драгин
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Проф. др Михаило Шћепановић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Данијела Поповић Николић
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

<https://doi.org/10.46630/tng.2020>

Зборник радова *На темељима народних говора* посвећен је
проф. др Јордани Марковић, редовном професору
Филозофског факултета Универзитета у Нишу,
поводом одласка у пензију
и представља израз поштовања и захвалности
њених колега и сарадника.

ПРОФ. ДР ЈОРДАНА МАРКОВИЋ

САДРЖАЈ

БИОГРАФИЈА И БИБЛИОГРАФИЈА ПРОФ. ДР ЈОРДАНЕ МАРКОВИЋ	13
Христина Андоновска ЗА НЕКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ЕВРОНИМИТЕ ВО МАКЕДОНСКИОТ И ВО СРПСКИОТ ЈАЗИК.....	37
Александра М. Антић СУФИКС -ЦИЈА/-ЧИЈА У РЕЧНИКУ ГОВОРА ЈУГА СРБИЈЕ МОМЧИЛА ЗЛАТАНОВИЋА	45
Недељко Р. Богдановић ТРАЈАЊЕ ЗАБОРАВЉЕНОГ	61
Снежана В. Божић БАЈКА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА: КЊИЖЕВНА КРИТИКА О РОМАНЕСКНОМ ИСКОРАКУ У АЛЕГОРИЧНО-САТИРИЧНУ ФАНТАСТИКУ	69
Мирјана Д. Бојанић Ћирковић ФРАГМЕНТИ СЕЋАЊА ЛАЛИЈА СОКОЛОВА: ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ МЕМОАРСКО-АУТОБИОГРАФСКЕ ПРОЗЕ О ХОЛОКАУСТУ	83
Валентина Ц. Бонджолова РЕТРОНИМИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	97
Жарко С. Бошњаковић СТАБИЛНОСТ НЕКИХ ВОКАЛСКИХ ЦРТА У ГОВОРУ БАВАНИШТА	107
Бојана М. Вељовић ОБЛИЦИ ПРЕЗЕНТА У ГОВОРУ ТУТИНА, НОВОГ ПАЗАРА И СЈЕНИЦЕ	133
Данка Г. Вујаклија ХИПОТАКСА У ШУМАДИЈСКО-ВОЈВОЂАНСКОМ ДИЈАЛЕКТУ (ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА)	151
Снежана Гудурић О ПОРЕКЛУ ЛЕКЕМЕ <i>БАН</i>	169

Гордана С. Драгин МЕЋУ СРБИМА У РУМУНИЈИ.....	181
Васил С. Дрвошанов ИЗРАЗУВАЊЕТО НА СЕМЕМАТА 'ДАМЧЕСТ' ВО МАКЕДОНСКИТЕ ГОВОРИ	191
Најда И. Иванова ЛИНГВИСТИЧКИ И ЛИНГВОДИДАКТИЧКИ АСПЕКТИ НАСТАВЕ РУСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА У СЛАВЕНОСРПСКОЈ ЕПОСИ НА ПРИМЕРУ РУКОВОДСТВА К СЛАВЕНСКОЈ ГРАМАТИЦИ (1830) ГЕОРГИЈА ЗАХАРИЈАДИСА.....	205
Мирјана К. Илић ДЕРИВАЦИОНО ГНЕЗДО ПРИДЕВА ЦРН У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	219
Александра А. Јанић СПЕЦИФИЧНОСТИ ТВОРБЕ ЖАРГОНСКИХ ИМЕНИЦА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ОСОБА	239
Јелена Д. Јанковић, Марина С. Јуришић НАЦРТ УПИТНИКА ЗА ПРИКУПЉАЊЕ МИКОЛОШКЕ ЛЕКСИКЕ	255
Марина С. Јањић, Александар М. Новаковић ФУНКЦИОНАЛНОСТ ПРИРУЧНИКА И ПРАКТИКУМА ПРОФ. ДР ЈОРДАНЕ МАРКОВИЋ	269
Голуб М. Јашовић АНТРОПОНИМИЈА СЕЛА ВЕЛИКА КРУШЕВИЦА КОД РЕКОВЦА.....	285
Надежда Д. Јовић ЛЕКСИКА У ВЕЗИ СА ПРОИЗВОДЊОМ И УПОТРЕБОМ АЛКОХОЛНИХ ПИЋА У РЕЧНИКУ СЕЛА КАМЕНИЦЕ КОД НИША	297
Милош М. Ковачевић ПРИЛОШКА ОДРЕДБА КОМПЕНЗАЦИЈЕ	313
Данијела Д. Костадиновић КАД ДРВЕЋЕ УМИРЕ: МИТОПОЕТСКА ПРЕДСТАВА О ДРВЕТУ У ПРОЗИ ЖИВКА ЧИНГА.....	327

Веселинка Т. Лаброска

НАЗИВИТЕ НА РАЗБОЈОТ И НА НЕКОИ ДЕЛОВИ НА РАЗБОЈОТ
ВО МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ – СПОРЕДБА СО НАЗИВИТЕ
ВО ЈУГОИСТОЧНА СРБИЈА..... 337

Надежда Лаинових Стојанових

РАД НА ДЕШИФРОВАЊУ И ПРЕВОЌЕЊУ ЗБОРНИКА СТИХОВА
В СЕРБИИ И О СЕРБИИ СТЕПАНА ИВАНОВИЧА ЧАХОТИНА..... 345

Весна А. Лопичих

ПРОМИШЉАЊА: ЗАШТО БЛЕЈК И ДАНАС?..... 351

Лилјана А. Макаријоска

ЗА ЛЕКСИКАТА ОД ОБЛАСТА НА ТКАЈАЧКАТА ДЕЈНОСТ
ОД ЕТНОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТ 367

Лилјана А. Макаријоска, Мери Г. Цубалевска

ЛЕКСИКАТА ВО ПРОЗАТА
НА КАТА МИСИРКОВА-РУМЕНОВА.....381

Горан М. Максимових

СТВАРНОСТ И ПРИЧА У ДНЕВНИЧКИМ ЗАПИСИМА
ВЛАДЕТЕ ЈЕРОТИЃА 393

Бранкица Ђ. Марковић, Биљана М. Савих

О ТКАЧКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ НА ПРОСТОРУ ТРИ ДИЈАЛЕКТА
(ХЕРЦЕГОВАЧКО-КРАЈИШКОГ, ШУМАДИЈСКО-ВОЈВОЂАНСКОГ И
ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ) –
КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА..... 405

Софија Р. Милорадовић

ЈЕЗИК КОЈИ НАС ЈЕ ОДРЖАО 423

Тања З. Милосављевић

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКЕ И ЛИНГВОКУЛТУРНЕ
КАРАКТЕРИСТИКЕ ЖАРГОНСКЕ ЛЕКСИКЕ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ 427

Дејан Д. Милутиновић

ХОФМАН И ДЕТЕКТИВКА 439

Ивана З. Митих

РЕЧИ СА НЕГАТИВИМ ЗНАЧЕЊЕМ КАО ИНТЕНЗИФИКАТОРИ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 445

Биљана М. Мишић Илић	
WTF IS THIS? ФОРМАЛНЕ И ФУНКЦИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ АНГЛИЦИЗМА FUCK У СРПСКОМ	457
Радивоје М. Младеновић	
ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ И ГЛАГОЛСКЕ ИМЕНИЦЕ У СИРИНИЋКОМ ГОВОРУ	475
Видан В. Николић	
СЛАВКО ЗЛАТОЈЕВИЋ – САРАДНИК ВУКА КАРАЏИЋА НА УВОЂЕЊУ РЕФОРМЕ СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА.....	485
Милка В. Николић	
НОВИНСКИ ТЕКСТОВИ МАРИЈЕ МАГЕ МАГАЗИНОВИЋ У ЛИСТУ ПОЛИТИКА (РУБРИКА „ЖЕНСКИ СВЕТ”) ИЗ 1905. И 1906. ГОДИНЕ.....	497
Велибор В. Петковић	
СТВАРАЛАЧКИ И ПСИХОЛОШКИ МОТИВИ У „ЖИТИЈУ СВЕТОГА ПЕТРА КОРИШКОГ”	511
Драгољуб М. Петровић	
МИЛОШ ЦРЊАНСКИ О ПРЕИСТОРИЈСКИМ СРПСКИМ ОНОМАСТИЧКИМ ТРАГОВИМА НА БРИТАНСКИМ ОСТРВИМА	527
Мато В. Пижурица, Драгана И. Радовановић	
ЛЕКСИКОЛОШКИ ОГЛЕД: ТРАГОМ БУЧУМИКА НЕДЕЉКА БОГДАНОВИЋА	533
Михај Н. Радан	
ПРИЛОЗИ У КАРАШЕВСКИМ ГОВОРИМА	557
Сандра Г. Савић	
ИЗ ЛЕКСИКЕ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ ГАЦИНОГ ХАНА – БОЛЕСТИ ПЛУЋНОГ СИСТЕМА	573
Димка В. Савова	
ФИГУРАТИВНА ЗНАЧЕЊА РЕЧИ АПЕТИТ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	583
Биљана Љ. Сикимић	
СА СТРАНЦИМА НА ТЕРЕНУ. ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ТЕРЕНСКЕ ЛИНГВИСТИКЕ У СРБИЈИ.....	591

Радое Д. Симић, Јелена Р. Јовановић Симић

ЖАНРОВСКА СТРУКТУРА ДИЈАЛЕКАТСКОГ ТЕКСТА
И УПОТРЕБА ГЛАГОЛСКИХ ЛИЧНИХ ОБЛИКА 607

Андрей Н. Соболев

О НЕКОТОРЫХ ЗАДАЧАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ
И ПОЛИТИЧЕСКИХ ГРАНИЦ В ЮЖНОЙ СЛАВИИ 619

Сава В. Стаменковић

МАЛИ ЉУДИ У ФАНТАСТИЧНИМ ОКОЛНОСТИМА: СУДБИНА
ОБИЧНИХ ЉУДИ И ФАНТАСТИКА У ИСТОРИЈСКОМ РОМАНУ
ВЕЛИКИ РАТ АЛЕКСАНДРА ГАТАЛИЦЕ 625

Драгана В. Станковић

ЗНАЧЕЊА ИНСТРУМЕНТАЛА У ГОВОРИМА
ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ГОВОРНЕ ЗОНЕ 641

Мирољуб. М. Стојановић

ОСВЕЋЕЊЕ КУЛТУРНОГ СПОМЕНИКА 659

Срето З. Танасић

ВРЕМЕ У РОМАНУ ВРЕМЕ СМРТИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА:
ИЗРАЖАВАЊЕ ПОЈЕДИНАЧНОГ И ОПШТЕГ
ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА 665

Лидија М. Тантуровска, Татјана Г. Трајковић

ЗА ЕДНА ПРОМЕНА ВО СРОДНИЧКАТА ТЕРМИНОЛОГИЈА 679

Катица А. Трајкова

ЗА ДЕКОРАЦИЈАТА НА МАКЕДОНСКИТЕ
СРЕДНОВЕКОВНИ РАКОПИСИ 693

Татјана Г. Трајковић

ВОКАЛИ У ГОВОРУ БУЈАНОВЦА 699

Радојка Б. Цицмил-Реметић

ТКАЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА НА ПИВСКОЈ ПЛАНИНИ 715

Љубисав Н. Ћирић

ИЗ ЛУЖНИЧКЕ АНТРОПОГРАФСKE ЛЕКСИКЕ 731

ВРЕМЕ У РОМАНУ *ВРЕМЕ СМРТИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА: ИЗРАЖАВАЊЕ ПОЈЕДИНАЧНОГ И ОПШТЕГ ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА

У раду се говори о томе како се писац романа „Време смрти” служи глаголским облицима у исказивању опозиције референцијалност/ неререференцијалност, односно како он репертоар глаголских облика српског језика користи за исказивање појединачног и општег, будући да се у српском језику исти глаголски облици користе за исказивање референцијално и неререференцијално конципованих радњи и ситуација. Рад треба да покаже шта је то у роману што се представља кроз појединачне радње и ситуације, а шта се представља као уопштено, као нешто што има начелније значење, одређену истину, и како се та два поступка исказивања радњи и ситуација обједињују у Ћосићевом роману и његовој умјетничкој визији Великог рата и Србије у њему.

Кључне ријечи и изрази: *Време смрти*, српски језик, синтакса, глаголски облици, референцијалност, неререференцијалност, појединачно, опште.

Добрица Ћосић, један од најзначајнијих српских писаца двадесетог вијека, свакако и један од најзначајнијих српских романсијера, није заобишао ни тему српске судбине у свјетским ратовима. Роман *Време смрти* управо је посвећен Првом свјетском рату и српској епопеји у том рату. У овоме раду бавићу се питањем исказивања времена у том Ћосићевом роману, конкретније начином овременавања радњи и ситуација глаголским облицима. Вријеме се, познато је, исказује различитим језичким средствима: глаголским облицима, временским одредбама, временским реченицама. У раду ће се показати како се писац у том смислу служи једним од тих језичких средстава која му стоје на располагању и, повезано с тим, како он представља догађаје и ситуације у времену с погледом на разлику референцијално / неререференцијално именовање радњи и ситуација, а то ће рећи како он користи репертоар глаголских облика за исказивање појединачног и општег у своме роману. Не исказује се само именицом разлика између појединачног и мноштва, између референцијалног и неререференцијалног; то се постиже и глаголима. И радње / ситуације се такође могу представљати референцијално и неререференцијално, појединачно или уопштено. За српски језик, као и

* sretotanasic@yahoo.com

друге словенске језике¹, карактеристично је да се у ту сврху превентивно користе глаголски облици. У српском језику нема два међусобно раздвојена система глаголских облика – гдје би једни служили за исказивање референцијално, а други за исказивање нереференцијално конципованих радњи / ситуација. У нашој стручној литератури доскора се није узимала у обзир разлика референцијално/нереференцијално, или конкретно/апстрактно, при исказивању радњи и ситуација глаголима². А разликовање ова два начина представљања радњи и понашање глаголских облика у томе нужно је давати у граматичком опису српског језика и узимати у обзир код описа различитих функционалних стилова. Свакако је у вези с овим интересантно, и нужно, имати у виду изражавање ове опозиције у књижевноумјетничком стилу. Већ је речено да за исказивање једнога и другог вида представљања радњи служи јединствен систем глаголских облика. При томе се врши избор из тог система; неким облицима доступна је само једна од ових могућности, други имају могућност да исказују како референцијалне тако и нереференцијалне радње. Рецимо, имперфективни перфекат може да исказује референцијалне и нереференцијалне прошле радње, док је перфективном перфекту доступна само могућност исказивања референцијалних прошлих радњи. На плану садашњости имперфективни презент опет исказује референцијалне и нереференцијалне радње, док перфективни презент, обрнуто, исказује само нереференцијалне садашње радње (Ивић 1983; Танасић 1996). Зато често читамо погрешне тврдње, или бар не сасвим тачне, да је српски перфективни презент неподобан за исказивање садашњости, за исказивање правих садашњих радњи, као да у реченици *Често свратим пријатељима на кафу* – није исказана права садашњост. Опозиција референцијално / нереференцијално исказивање глаголске радње представља опозицију јединичности и плуралности глаголских радњи и ситуација, и то плуралности коју карактерише неограничено мноштво. У оквиру овог неограниченог мноштва разликују се различити типови који се одликују већом или мањом уопштености – она се креће од обичног понављања, преко уобичајеног понављања до генеричности и гномичности (В. С. Храковски 1989; Књазев 1989; Танасић 1996, и др.). У наставку рада нећемо се много задржавати на лингвистичким анализама и стручној апаратури везаним за исказивање референцијалних и

¹О томе како се исказују нереференцијално конциповане радње у словенским, али и у другим језицима, видјети у књизи Храковски 1989 (ур.).

²Истина, поодавно је уочено, у ствари, од када се озбиљно изучава синтаксичка функција глаголских облика, да они исказују појединачне, али и понављане, уопштене радње (Стојановић 1921, Белић 1958; ¹1941, овдје према Белић 1998: 239–241), али та запажања нису нашла примјену кад се говори синтаксичкој функцији глаголских облика. Тек у новије вријеме то питање је теоретски обрађено и описан је начин функционисања глаголског система у вези са исказивањем ове опозиције (В. Танасић 1996 и тамо навођену литературу).

нереференцијалних радњи или ситуација, појединачног и уопштеног појединих видова неререференцијалности. Приказивање тог сложеног система исказивања референцијално и неререференцијално конципованих радњи и сложених процедура у њиховоме препознавању остављамо за друге прилике и чисто лингвистичке расправе. Циљ рада је првенствено да се покаже како се у овоме роману Добрица Ћосић служи језичким средствима које му стоје на располагању код исказивања појединачног и уопштеног и како он те поступке уклапа у свој приповједачки поступак.

Српски језик користи, како је већ речено, исти глаголски систем и за разликовање појединачних, референцијалних, и уопштених, неререференцијалних радњи / ситуација. Зато глаголски облици сами собом не могу увијек исказивати ту разлику; у ту сврху користе се друге синтаксичке јединице у оквиру реченице, или ту функцију има шири контекст. То се сада, у оквиру овако једног краћег рада, неће детаљније разматрати будући да је у основи описано у нашој новијој литератури³. Најуопштеније речено – различити су начини и овдје, дакле, у кориштењу глаголских облика за један или други вид исказивања радњи и ситуација. У исходу овог рада управо треба да се покажу неки случајеви исказивања појединачних, референцијалних ситуација, на једној страни, и различити видови плуралности, на другој страни – од обичних понављањих до генеричних, неререференцијалних радњи и ситуација, како се они дају у роману. Овдје ћемо дати само неколико најнужнијих напомена о идентификацији референцијалних и неререференцијалних радњи у реченици. У оквиру реченице по природи ствари може се очекивати да могу имати некакву улогу оне језичке јединице које остварују синтагматски однос са глаголом, и то са адвербијалним временским значењем. То су предлошко-падежне конструкције и прилози. Важно је, утврдити дакле, какота средства врше улогу идентификације момента референције у реченици. То је случај кад такве језичке јединице служе временској идентификацији глаголске радње. Наравно, није свака таква јединица подобна и за функцију идентификације конкретних и уопштених догађаја исказаних глаголом. Тако су одредбе *ових дана*, *у наше време*, *устара времена*, *приликом читања* и сл., подједнако прихватљива при исказивању референцијално и неререференцијално конципованих радњи. Важно је још напоменути и то, овом приликом, да се такве референтне тачке могу одређивати овим језичким јединицама и при разговорном режиму и при наративном режиму казивања, док се кључна тачка у разговорном режиму – моменат говора – не јавља у приповједном режиму. Не улазећи овдје у то питање на чисто синтаксичком плану, да само кажем да у приповиједању не постоји феномен познат у синтаксичкој науци као опозиција индикатив – релатив (в. Танасић 1996), што нас при разматрању приповједачког текста ослобађа утврђивања процедура за

³Види подробније Ивић 1983; Танасић 1996; Танасић 2005.

идентификацију једног и другог типа исказивања глаголске предикације глаголским облицима. То је чисто синтаксичко питање – наравно не мора бити неинтересантно и при анализирању књижевног дјела. Али овдје је важнија од тога чињеница да се у приповиједању глаголом исказане радње и ситуације не одмјеравају према моменту говора, та тачка је ирелевантна.

Тема насловљена у реферату своди се на тамо формулисано питање из увјерења *прво* да би све што се може говорити о употреби временских облика у великом Ћосићевом дјелу превазилазило просторе и вријеме за једно овакво излагање, *друго* – да би било прилично ускостручно, мада не обавезно и незанимљиво, у овој прилици бавити се (и) чисто граматичким питањима временских глаголских облика и, *треће*, зато што ми се чини да овај план разматрања исказивања времена највише одговара и самом поводу којим се скуп одржава, да он може бити од значаја у сагледавању Ћосићеве умјетничке визије Великог рата и Србије у њему.

Па како то писац у роману *Време смрти* користи глаголске облике и друге алате који му у језику стоје на располагању за исказивање појединачних догађаја, за представљање појединачног, каква је фреквенција таквих ситуација у овоме роману у којим приликама он представља појединачне догађаје. Да зауставимо пажњу одмах на првој страни романа.

„Добош се у сутону огласио Преровом, око општинске суднице, не залазећи дубље у сокаке, без жеље да га чује цело село. А и то како *се* добош *оглашавао*, позивајући преровске житеље да се окупе око сасушеног шупљег бреста и старе општинске суднице, *није обећавало* строжу наредбу ни значајније саопштење. Они који су чули добош закључили су по његовом гласу и такту да је Радоје добошар пијанији но иједног сутона откако је јединца испратио у рат. Па ипак, жене и старци, на то муцање и шапат добоша, окупише се пред каменим степеницама суднице брже него икад у своме веку: десетак дана у село није стигло ниједно писмо с фронта, и ниједна депеша из Команде није јавила ничију погибију, рану или нестанак, а Аћим Катић, Читајући Политику, тврдио је све тише и у поверењу да је на фронту Србији кренуло много наопако.” (1, 7).

Дакле, рат је и ту се говори о конкретним ситуацијама, нема простора ни времена за нека апстрахтна размишљања, за уопштавања. Зато је писац тако и започео – говори о конкретним збивањима у Прерову. У овом одломку доминантан глаголски облик јесте перфекат; јавља се прво у форми са глаголом свршеног вида. Он је згодан да се отвори нека слика, управо перфективни перфекат и не може да исказује понављању радњу (Ивић 1983; Танасић 2005). Сада се та слика пред читаоцем показује и за то служе облици перфекта са глагоима имперфективног вида – опет се исказују појединачне, конкретне радње – то су следећа два облика перфекта, а онда слиједи појашњење, опет с глаголима свршеног вида. Та

ситуација се завршава аористом. Употреба аориста *окупише се* има оправдање; он уноси динамику у причање, а разлози за динамику заиста постоје: „Па ипак, жене и старци, на то муцање и шапат добоша, окупише се пред каменим степеницама суднице брже него икад у своме веку: десетак дана у село није стигло ниједно писмо с фронта, и ниједна депеша из Команде није јавила ничију погибију, рану или нестанак, а Аћим Катић, Читајући Политику, тврдио је све тише и у поверењу да је на фронту Србији кренуло много наопако”. Као што се види, завршава се једна слика и сцена се мијења: народ се окупи.

И кад хоће да да неку слику у њеноме трајању, писац мијења репертоар глаголских облика: започео је претериталним облицима перфектом и аористом, а онда прелази на транспоновани (приповједачки) презент, у складу с током приповиједања:

„Учитељ Коста Думовић, гологлав, ћутећи, лагано *хода* учионицом; на скамијама где су седели и учили Преровци изгинули на бојишту *горе* воштанице које им је за покој душе припалио он, њихов учитељ. ... *Враћа* се за свој сто да у деловодник запише нешто. Опет *стоји* замишљен између табле и рачуналке; *слуша* и *гледа* воштанице” (1, 8–9).

Претеритални облици, посебно они перфективног вида, нису омогућавали писцу оно што јесте транспоновани презент. Он је зауставио слику, увео читаоца да догађање прати из унутрашње стране. За такво представљање прошлих догађаја у савременом српском језику данас је, последице повлачења имперфекта, најпогоднији презент, погоднији је од имперфективног перфекта; његова могућност у том погледу је потпунија. О оваквом начину представљања прошлих догађаја писали су многи, да не наводим овде ни Бахтина ни Успенског, чији су погледи на ово данас познати ширем кругу научне јавности; ја бих се овом приликом позвао на Јелену Падучеву, савременог руског лингвисту, која се бави и питањем временских транспозиција. „Семантику употребе несвршеног презента могуће је представити на следећи начин: садашњевријеме опонаша присуство читаоца – адресата на мјесту догађања, тј. позива читаоца у улогу непосредног посматрача догађања, смјешта читаоца у замишљени простор текста. ... У сваком случају, несвршени презент ... не успоставља никакав однос између времена догађања и реалног времена писца – говорника или читаоца – адресата” (217) (Падучева, 1990. Како видимо, Падучева наглашава раскид везе између момента догађања и момента говора у приповједачком тексту, у овоме раду она уводи појам момента посматрања: радње /ситуације су истовремене, претходе или слиједе за тим моментом. Тај моменат је опет истовремен са временом које исказује презент у овим пасусима. На другом мјесту, у књизи, у њеном поглављу, „Семантика наратива”, Падучева каже да несвршени вид претпоставља моменат посматрања смјештен у средиште ситуације” (Падучева 1996, 363). Оно што је прије тог времена исказује се перфектом, нпр: на скамијама где *су седели* и *учили* Преровци изгинули на бојишту

горе воштанице које им *је* за покој душе *припалио* он, њихов учитељ. Радња се помјера пред очима читаоца; она се исказује опет презентом. Најбоље би овај облик замјењивао имперфекат кад би га писац користио. С повлачењем имперфекта презент је добио још већи значај у књижевноумјетничком стилу.

И управо је у цијелом роману на овакав начин писац користио глаголске облике за изношење појединачног. А опет – највише простора у роману и припада исказивању појединачног: рат је, догађаји се прстижу, гине се, јуриша се, губе се положаји, враћају се положаји, сваког момента се нешто ново дешава. Војска долази, пролази, грађани се повлаче из града у град, сељаци шаљу писма и пакете војницима, сваки дан изнова слушају има ли вијести с фронта, шаљу пакете синовима. Писац нас је увео у рат, он нам приказује рат баш као што је и ова мала слика са учитељем у учионици; он не описује рат и не филозофира поводом рата. И сваком јунаку се посвећује посебна пажња; зато се радње представљају као појединачне, без уопштавања. Да ради илустрације реченог наведем још један фрагмент из друге књиге: „Чета *јестигла* на нов положај, *наложила* ватре, *полегала* око њих. Богдану Драговићу се не спава и због страховите хладноће. Мраз развија букве, муклином шуме разлежу се прасци, Он бере суве гране по тмуши, дуго се мучи ваљајући по снегу пањ, задовољан што се мучи, што може неке нешто добро да учини ноћас, Ложи ватру и покрива војнике; двојицу регрута у шумадијским оделима, који су се *загрили* да им буде топлије, покрива својим шињелом. Стари војници леже мирно, поред ватре, на гранама; понеко се промишља због ваши и почеше у сну. Регрути и нови војници трзају се у сну, изговарају женска имена, јече, јуришају и беже” (2, 185). И овај примјер свједочи да се писац често служи транспонованим несвршеним презентом да читаоца уведе у само мјесто догађања (подвучени облици); читалац је опет уведен у сам центар догађања. Понеки појединачни акт је представљен свршеним презентом; слика се употпуњује извлачењем неких појединачних догађаја.

Овом приликом бих још само скрену пажњу, а то се могло запазити и у овом последњем наведеном одломку, да се у навођеним примјерима појединачно исказује самим глаголским облицима, без помоћи других референтних средстава. Очито је да за тим у овако постављеној архитектури дјела није било потребе. Писац нас је увео у рат и ми пратимо конкретне догађаје. И судимо о рату. Личностима – војницима и генералима, интелектуалцима, сељацима и господи – на основу тих њихових конкретних дјеловања.

Наравно, нису у роману увијек дати само овакви описи ситуација и војника у њима. Ћосићево дјело је вишеструко слојевито. Често се у оваквим описима писац зауставља код неког јунака, рецимо, и почиње да прати његово размишљање. Такав случај илустроваће следећи одломак (с нужним скраћивањем): „Бора Пуб заћута и зато што се не стиди. Кафеџија и војници приносе пилећу чорбу, па сарму, па печење и питу од бундеве,

непрестано служећи вина. Музика без одмора свира; певачица пева промукло и мрзоволно, свирци је нескладно прате, нашта се мајор Гавриловић често и строгим погледом okreће према виолинисти-примашу. Жагор расте, чује се и смех, наручују се песме; весеље обузима већину за столом, а на оне снуђене и смркнуте наваљују с пићем они који су већ у дерту. Бора Пуб их посматра редом и размишља ко ће од њих сутра погинути. [...] *За чим треба да жали из тих својих двадесет и две године живота у коме се ни за шта није мучио, осим за наду у будућност, коју није успео да стекне? Осим мајке, ко ће жалити за њим? Неколико другова ако преживе, заборавиће га у миру. Ону Душанку би сигурно заволео, не заборавља то лице на коме се сва види, али ни та болничарка не заборавља неког свог срећног рањеника.* [...] Мајор Гавриловић му наздравља с осмехом” (4, 224). Оваквим комбиновањем излагања постиже се још већа умјетничка увјерљивост. Ако обратимо пажњу, видјећемо да је и овдје у приповиједању употребљен имперфективни презент. Аутор је читаоца увео у средиште збивања, зауставио код једног јунака, боре Пуба, и он одатле прати његово размишљање. Ту је измијењен режим излагања, то није више проиповиједање и зато транспоновани презент уступа мјесто другим глаголским облицима.

Почели смо представљање начина исказивања појединачног навођењем пасуса са прве стране прве књиге, па да завршимо са претпоследње странице четврте књиге: „Кад ескадрон Моравске дивизије уби неколико хиљада коња, живи се одједном *узнемирише* и *збише* у гомиле, *зањишиташе* и *кренуше* на своје убице. Војници су престашено пуцали, бранили се и повлачили ка мору; устрељени коњи падали су у баре крви, њих су газили још живи и примицали се својим јахачима који су се збијали, намичући бајонете на пушке и упркос револверским пуцњима официра, узмицали ка мору. Коњи се нису заустављали иако су немилице гинули, присиљавајући људе да устукну до воде. Тад *престадоше* да пуцају. Долина коња прилазила им корак по корак, са упереним бајонетима на пушкама људи су узмицали у море до појаса, запљускивали их запенушени таласи; ондасу стали и унезверено гледали коње; па им тепали, молили опроштај за сва гладовања, жеђи јахања, мамузања и ударце; неки *клекоше* за милост због последњег убијања у име отаџбине. Коњи су им се лагано примицали, и њих су запљускивали таласи; онда *сустали* на неколико корачаја и гледали људе. Устрашено и молбено људи су гледали коње, док је преко њих хуктао ветар и обливала их морска пена” (4, 600).

У овом пасусу је дата потресна и несвакидашња слика још једног жртвовања – убијања болесних и сувишних коња на обали мора пред укрцавање у француске лађе. Запажа се да се овдје не употребљава приповједачки презент, него је слика отворена низом облика аориста да би се прешло на облик имперфективног перфекта. Аорист је употребљен још на два мјеста, перфективни префекат на једном. Тиме

као да је покретно платно догађања заустављено на трен. И овдје је дат догађај у своме току, али је читалац ипак извучен изван њега, он посматра то са стране, а не као у случајевима с обликом презента, кад се он смјешта у самомјесто догађаја. Као и у случајевима кад је презент употребљен у функцији приближавања догађаја читаоцу, и у овом примјеру аутор романа је мајсторски искористио комбинацију претериталних облика перфекта и аориста и своме приповедачком поступку.

Ишчитавањем овога романа можемо се увјерити да се писац много чешће служи референцијално употребљеним глаголима; он описује догађаје и ситуације са својством јединичности. И кад се прати мисли појединих јунака, опет се најчешће ради о размишљању о појединачном.

Треба се сад зауставити код другог начина овременавања догађаја и ситуација, видјети како стоји са представљањем неререференцијалних радњи / ситуација, са уобличавањем општег. Прво што пада у очи јесте то да се у роману много мање јавља употреба временских облика са таквим карактером, у складу с реченим о фреквенцији референцијално употребљених временских глаголских облика. Такве радње / ситуације нису идентичне. Има оних које значе најобичније понављање радње. Такав случај је с почетка прве књиге, кад учитељ Думовић пали свијеће својим ђацима. „Како су му ђаци *гинули*, тако им је имена кредом *исписивао* на табли...” (1, 9).

Овдје се за то употребљава перфекат свршених радњи. Као што је речено, перфективни перфекат се по правилу у тој функцији и не употребљава. За српску историју важи једно правило – каже се често да је српски сељак изнио све ратове. Па, да на почетку навођењем једног примјера који свједочи о томе како сељак разумијева своју обавезу одбране отаџбине, како се за то припрема: „Отац сина *испраћа* у рат, то последње припада мушким. Да су сами кад *се одлази*, да *се гледа* син и *слуша* отац” (1, 26).

Такође, јављају се примјери уобичајеног понављања радњи. „Богдану Драговићу се не спава и због страховите хладноће. Мраз разбија букве, муклином шуме разлежу се прасци. [...] Кад би он заспао и сањао, сигурно би сањао Луку Бога и како повраћа. Шта ли ноћас сања његова мати, која га *сања* сваке ноћи *кад није код куће*, па *кад се врати*, не питајући како му је у Београду и школи, редом му *прича* своје снове, шта је он њој у сновима био и чинио. Шта ли је с њом и сестром у том окупираном Ваљеву?” (2, 185). Ове неререференцијалне садашње радње припадају истом оном Богдану Драговићу што грије своје војнике док спавају и потичу из истог пасуса; њему се не спава, писац нам у једном тренутку открива о чему он размишља. Јунак приче од размишљања о својим саборцима почиње размишља о мајци и онда евоцира прошлост и радње и ситуације везане за мајку које су се понављале. Овдје је то дато у облику презента. У ствари, те радње / ситуације нису ни омеђене према јунаковом моменту размишљања; оне за њега представљају садашњост.

Да наведемо још један сличан примјер: „...кад угледа у тами светлугање браде, он стаде скрушено, као да је у цркви. Пред том брадом свагда га *испуњава* страхопоштовање: било какву тајну да му *јесаопштавао*, *чинило* му се да је Пашић већ зна, ничим није могао да га изненади ... У тим тренуцима је често *губио* сигурност, глас *би* му *задрхтао*, почео *би* да *муца*, није *успевао* да заћути, руке *би* му се *узнемириле* од Пашићевог сивог, густог погледа, а у њему *би се подизао* гнев против тог савршено отменог старца од кога га је страх, свеједно што од њега нити зависи, нити му је ишта дужан” (4, 59).

Овдје је посриједи нешто већи комплекс нереференцијално употријебљених глаголских облика. Прво је употријебљен несвршени презент, којим се исказује неограничено понављање ситуације. Облицима несвршеног перфекта исац враћа поглед у прошлост у којој су се понављале несвршене радње; то се исказује облицима перфекта *јесаопштавао*, *чинило* му се. Ту је употријебљена и једна предлошко-падежна синтагма у *тим тренуцима*, која својим обликом упућује на мноштво радњи. На итеративну прошлост опет се указује обликом несвршеног перфекта. Евоцирају се прошла времена. За то је погодан облик потенцијала, који је, данас најчешћи облик за исказивање неограниченог понављања у прошлости кад је посриједи свршени глагол. Међутим, ту је и два пута употријебљен потенцијал несвршених глагола, где је могао доћи и перфекат. Очито је да их је писац употријебио да би сачувао ту ноту евокативности, која није карактеристична за итеративни перфекат, а јесте за потенцијал (Ивић 1983).

Нашли смо и један примјер гдје је дужи текст посвећен евоцирању прошлости, младих дана Адама и Наталије, гдје су те прошле радње и догађаји нереференцијално конциповани. „Адам и Наталија, покисли до коже, лагано и приљубљено јашу ливадама и обалом Мораве ...[...] Ћуте са истом мрклом тугом: од њихових негдашњих ноћних јахања, тајних игара и радовања, ове се ноћи ништа не може да понови. Али настављају да се муче по мраку и киши, а уз страх од сванућа сећају се топлих и сушних лета, са месечинастим, кратким ноћима. [...] Обоје се најдуже сећају баш тих плускања и квашења одеће, те њихове најузбудљивије игре, коју су *понављали*: она са стрепњом што ће остати у кошуљи, он са надом: мора да се свуче и просуши све до кошуље. Њему *је* то *била* она, последња прилика да је голуждраву обори на спруд и понесе у врбак; онај увек исти тренутак којег *се* више *неће* да одрекне, а за који њему увек и опет *понестане* снаге. То свлачење *било је* и њој најопасније и најслађе у њиховој игри: *уживала је* како *цепти* и како *се* том младом, бахатом преровском љубавнику *сплићу* руке и језик док *се* *заклиње* да ће се окренути од ње и жмурети док се она свлачи и да је неће дирати кад се скине и побегне у топољак. А кад *би остала* у кошуљи и боса *потрчала*, она *би* *вриснула* од страха да не јурне за њом, од ошамућујуће жеље да јурне и слеђа је обгрли и стегне што игда може. Он *се није окретао* све док

јој чује трчање, па *јебесан* на себе, ту своју немоћ, хитро *купио* облутке и *пребацавао* их преко реке, све док му руке у раменима *не утрну* од бола. Из таме топољака, ослоњена на стабло, она га *гледала* како се бацака по спруду, и то тупо падање облутака по другој обали, *слушала је* као ударе његовог шашавог срца. И *дрхнула* од студи и стрепње да он не дотрчи и обори је у траву. [...]” (4, 434–435).

Није ово једини примјер гдје писац прати своје јунаке док они у ратном кошмару евоцирају своје младе дане, понекад и вријеме младости и у њему живот; разумљиво ту има простора за нереференцијално представљање тога времена. У овом случају то је представљено првенствено употребом несвршеног перфекта, а зато потенцијал има посебну вриједност; он служи за евоцирање успомене на најузбудљивије Наталијине тренутке из тих њихових младалачких забављања.

Да скренемо овдје пажњу на други начин исказивања уопштеног: „*Кад* на нашим литургијама *пева* хор, *кад* људи *певају* у храму, мене *обузима* нека безмерна туга...” – враћа се Никола Пашић у нератна времена (4, 79). На неомеђено понављање се указује у формом реченице – временска с везном *кад* и план садашњости говоре о понављаној радњи / ситуацији (в. Танасић 1986).

Јављају се и случајеви исказивања ситуација које су на вишем нивоу апстрахтности:

„Милена му прича како је рањен Богдан Драговић, а он чује само себе: Зар се тек у *поразунађе* своја мера живота, *сазна* своја стварна моће? Његов животни неуспех можда је у његовој неспособности да буде спокојан и срећан.” (4, 67). Овдје се поводом одређених конкретних ситуација размишља на много вишем нивоу апстракције; исказују се обликом несвршеног презента којим не исказана нереференцијално конципована садашњост.

На сличан начин Никола Пашић, ко би други, и о чему другом, размишља о политици: „Политика је ипак блиска земљорадњи: сваки посао има своје време и свој алат: *сеје* се да се жање, *сади* се да се узбере. Ако је сетва без жетве, улудо *је била*; ако *серадило* без вајде, наопако *серадило*. Осим корисне, свака друга политика је глупост. А *кад* политика жртве *захтева*, онда рачуни *морају бити* тачни као за мостовну конструкцију” (4, 96).

И у овом случају исказују се нереференцијалне ситуације на вишем нивоу уопштавања. У овој посљедњој реченици исказано је опште које има универзалан карактер. Смисао цијелог претходног расуђивања јесте да се дође до те истине, све претходно је послужило као подлога и доказ ове истине. А та општеважећа истина треба да послужи као темељ за Пашићеве одлуке у тако тешким ратним приликама Србије. Употреба глаголских облика за исказивање општег има, дакле, важну умјетничку функцију; служи писцу за стварање умјетничке слике Србије у Великом рату.

И официри се служе одређеним општеважећим истинама и судовима за оправдање својих опредељења у ратној ситуацији. Тако и војвода Мишић у једној жучнијој расправи са војводом Путником одговара: „Битке *добија* онај ко *има* своју и надмоћну идеју, ко *влада* временом и простором. Ко непрекидно *исказује* иницијативу. Тако сам вам *одговарао* и на испитима” (2, 291). Већ је истакнуто да се у роману првенствено описују појединачни догађаји и ситуације. Па кад то српске војводе посежу за средствима нереференцијалног концептовања радњи и ситуација? Они су се нашли у немогућој ситуацији: да прихвате и воде рат против вишеструко надмоћнијег непријатеља. Сваку војничку одлуку морају оцјењивати имајући у виду могуће последице по војску и отаџбину. Зато одлуке морају заснивати на најчвршћим истинама о ратовању. Довођење у питање тих истина, захтјев једног војводе од другог да их се не придржава служи Ћосићу да покаже у каквим немогућим околностима ратује Србија у Великом рату.

Да не изоставимо и размишљање једног српског сељака, Сава Марић (код нас се каже да је српски сељак изнио све ратове): „Све што људи *чине*, а није нечасно и ником *не смета*, треба чинити. Не ваља се много издвајати ни у поштењу” (2, 194). „Ђаци-поднаредници гледају како им послилни непрестано сипа ракију у порције. Ко ме је ово последња пријатност, последња доброта мајора Гавриловића? – пита се Иван и редом посматра своје другове. Сава Марић му тврдио да ујутру *позна* војника који ће тог дана погинути. „Да знате, водниче. Куршум *нађе* оног коме је смрт слетела у душу и *вирка* му из очију” (2, 190).

Писац приказује све слојеве српског друштва у овоме рату, сви они носе своје доживљаје рата, са искуством које се таложи у српском народу. Свакако и сељаку, вијековима, јер – и рат је судбина српског сељака. Па ред је да и он своје искуство и каже.

На крају. Овдје су само у изводу представљени начини на које Добрица Ћосић у своме роману посвећеном Првом свјетском рату исказује појединачно и опште. Кроз тај поступак пропуштени су сви догађаји, сви учесници у томе рату од сељака и војника до интелектуалаца и посланика и официра, хиљаду триста каплара и министара. Писац вјешто користи могућности које глаголски систем српског језика има на располагању. Треба рећи да у овом роману глаголски облици једну и другу своју функцију исказује најчешће у реченици сами, много ређе у сарадњи са референтним средствима – у виду предлошко-падежних конструкција или прилога с временским значењем. Свакако да разлог за такво понашање глаголских облика лежи у њиховој сарадњи са ширим и најширим контекстом дјела. А преко тих саопштавања о појединачном и општем, кретања од појединачног ка општем, писац је створио умјетничку визију Првог свјетског рата и српске судбине у њему.

Све и појединачно и уопштено своди се на једно. Срби су на ратној вјетрометини. Срби рат примају као судбину, нема генерације која се с

ратом мимоиђе. Или – како каже мајор Станковић „Нама Србима је суђено да ратујемо само против јачег” (2, 189). Зато је код српског човека ушло и у свијест и у морални закон да се отаџбина мора бранити, у чему тај исти мајор Станковић види и улогу хиљаду триста каплара. И зато у првој књизи и стоји и следеће правило о испраћању синова у рат, а он је био увијек за одбрану отаџбине: „Отац сина *испраћа* у рат, то последње припада мушким. Да су сами кад *се одлази*, да *се гледа* син и *слуша* отац” (1, 26). Да отац пренесе сину и савјет да се чува, али исто тако да му каже како се ратује за отаџбину. Зато и оно писмо гдје супруга мужу, који је изгледа издао или се предао, пише да отац неће за њега ни да чује, јер их је све осрамотио.

А у овом раду смо покушали да покажемо да се у сагледавање судбине Србије у Великом рату, у сагледавање појединачног и општег што велики писац износи у великом роману српске књижевности, може ући и сагледавањем улоге глаголских облика у овременавању догађаја о којим се приповиједа у томе роману.

Литература

- Белић 1998: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књига I; Александар Белић, *Општа лингвистика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Ивић 1983: Milka Ivić, *Načinakojeslovenskiagolovremenjujeponavljanuradnju*; MilkaIvić, *Lingvističkiogledi*, Beograd, 37–55.
- Ивић 1989 – Милка Ивић, *О разликовању начелног од конкретног саопштавања*, Глас САНУ ССCLII, књ. 13, 1–6.
- Књазев 1989 –Ю. П. Князев, *Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языках*; Храковски 1989 (ур.), 132–144.
- Стојановић 1921 – Љубомир Стојановић, *О значењу и употреби глаголских облика у реченицама*, Јужнословенски филолог 2, Београд, 187–221.
- Танасић 1986 – Срето Танасић, *Реченица као сигнал нереференцијалности глаголске радње*, Књижевни језик 15/2, Сарајево, 177–181.
- Танасић 1996 – Др Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Танасић 2005 – Срето Танасић, *Синтакса глагола*; П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић и Б. Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 345–476.
- Храковски 1989 – В. С. Храковский, *Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация*; Храковски 1989 (ур.), Ленинград, 5–53.
- Храковски 1989 (ур.) – *Типология итеративных конструкций*, Ответственный редактор В. С. Храковский, Наука, Ленинград.
- Падучева 1990 – Елена В. Падучева, *К семантике видо-временных форм глагола в повествовательном тексте*, Tekst w kontekście, Вроцлав – Варшава – Краков, 215–221.
- Падучева 1996 – Е. В. Падучева, *Семантические исследования*, Москва.

Срето 3. Танасич

**ВРЕМЯ В РОМАНЕ *ВРЕМЯ СМЕРТИ* ДОБРИЦЫ ЧОСИЧА:
ВЫРАЖЕНИЕ ОДИНИЧНОГО И ОБОБЩЕННОГО ГЛАГОЛЬНЫМИ
ФОРМАМИ**

Добрица Чосич, один из выдающихся сербских писателей двадцатого века и, несомненно, самый значительный сербский романист, не обошел тему о сербской судьбе в мировых войнах. Роман *Время смерти* именно и посвящен Первой мировой войне и сербской эпопее в этой войне. В настоящем докладе автор занимается вопросом о выражении времени в данном романе Чосича. Время, как известно, выражается различными языковыми средствами: глагольными формами, временными определениями, временными предложениями. Автор здесь покажет, как писатель с этой целью использовал глагольную систему, имеющуюся в его распоряжении и, в связи с этим, как он описывает события и ситуации в данное время, исходя из различий референциальное / нереференциальное изображение действий и ситуаций. Сербский язык использует (ту же) глагольную систему как для дифференцирования одиночных, референциальных, так и для обобщенных, нереференциальных, действий / ситуаций. Результат данной работы должен содержать выявление различных видов выражения одиночных, референциальных ситуаций, с одной стороны, и различные виды плуральности, с другой – начиная с обычных, повторяющихся, вплоть до генерических, нереференциальных действий и ситуаций на различных временных уровнях, как оны представлены в романе. Другими словами, в настоящей работе будет показано, как Чосич в своем романе выражает конкретное и общее. Это представляет интерес, как для науки о языке, так и для толкования романа как художественного произведения.

Ключевые слова: *Время смерти*, синтаксис, глаголы, референциальность, нереференциальность.